

Nowak, Irena

Rozwój ilościowy klasy robotniczej w Płocku

Notatki Płockie 14/4-53, 16-22

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rozwój ilościowy klasy robotniczej w Płocku

IRENA NOWAKOWA

A. Uwagi o początkach płockiej klasy robotniczej

Klasa robotnicza Płocka kształtowała się w drodze rozwojowej wyznaczonej dziejami polskiej klasy robotniczej, kraju i miasta. Historia płockiej klasy robotniczej nie została dotąd opracowana, jest to historia życia kolejnych pokoleń rodzin robotniczych związanych z miastem, a jednocześnie historia ruchu robotniczego w Płocku, który stanowi ważną i bogatą kartę w dziejach polskiego ruchu robotniczego.¹⁾

Formowanie się w Polsce proletariatu fabrycznego jako klasy, a jednocześnie jako nowej grupy w społecznościach miejskich, następowało szybciej w większych ośrodkach przemysłowych. Najwcześniej uformował się proletariatu górniczo-hutniczy Zagłębia Dąbrowskiego. W Królestwie Polskim po r. 1870 zaszły zmiany w stosunkach gospodarczych i społecznych, które stworzyły warunki powstawania proletariatu przemysłowego. Uwłaszczenie chłopów, zniesienie poddaństwa i pańszczyzny otworzyło drogi migracji ze wsi, a zyskujący na siłach kapitalizm przyniósł dość szybki rozwój przemysłu maszynowego i rosnące zapotrzebowanie na pracę najemną.

„W zakresie zdobywania i przetwarzania robotnika przed kapitalistycznego na nowoczesnego proletariusza przemysłowego przebieg zjawisk w zaraniu industrializacji jest w rozmaitych krajach i epokach zasadniczo identyczny” — pisze Nina Assprodobraj o początkach klasy robotniczej.²⁾ Rekrutacja robotników zachodziła drogą pauperyzacji chłopów czy rzemieślnika, zejścia w dół lumpenproletariatu i powolnego dźwigania się w szeregach robotniczych, stopniowego nabywania świadomości członka klasy robotniczej.

Miejski proletariatu przemysłowy formował się z trzech głównych źródeł napływu: robotnicy manufaktur, rzemieślnicy, chałupnicy i plebs miejski, następnie wędrowni rzemieślnicy i robotnicy i trzecie szerokie źródło stanowiła ludność wiejska, przede wszystkim bezrolni, komornicy i służba folwarczna.³⁾

Zmiany gospodarcze i społeczne, jakie zaszły w Polsce w drugiej połowie dziewiętnastego wieku, dały początek doniosłym przeobrażeniom w warunkach życia i w sferze świadomości

przede wszystkim tych właśnie warstw ludności, które znajdowały się na najniższych szczeblach drabiny społecznej.⁴⁾

Po r. 1870 w Królestwie Polskim nastąpił szybki wzrost dawnych miast i pojawienie się nowych osad fabrycznych. Małe miasta w okolicach Warszawy przekształcają się w ośrodki fabryczne, a dwa miasta gubernialne, Płock i Siedlce osiągają szybki wzrost ludności. Płock, który w roku 1860 liczył około 13 tys. mieszkańców, w dwadzieścia lat później jest miastem ponad dwudziestotysięcznym, w roku 1905 posiada 30 tys. ludności.⁵⁾

Nowo otwarte drogi migracji prowadziły nie tylko do miast, które nie były w stanie zapewnić bytu rosnącej liczbie mieszkańców. Rozpoczęła się rozległa i długotrwała migracja za granicę. Rzesza wychodźców z Płocka i Guberni Płockiej w latach 1863—1888 liczyła ponad 4,5 tys. osób.⁶⁾

Rozwój gospodarczy Guberni Płockiej nie dorównywał korzystniej położonym pod względem komunikacyjnym terenom kraju. Zatrudnienie w przemyśle obejmowało 2,5 tys. osób pracujących w 264 drobnych zakładach przetwórczych przeważnie przemysłu spożywczego (rok 1887).

Liczba robotników przemysłowych zatrudnionych w dwudziestotysięcznym wówczas Płocku nie przekraczała 250 osób. Spośród innych kategorii robotników, wodniacy znajdowali pracę przy spływie towarów Wisłą, a w związku z powstaniem Towarzystwa Kredytowego i wzrostem ruchu budowlanego zwiększyła się ilość sezonowych robotników budowlanych. Rzemieślnicy w liczbie stukilkudziesięciu zatrudniali w terminie grupę uczniów, przeważnie spośród członków rodziny.⁷⁾

Szybki wzrost ludności w mieście przy niedostatecznych możliwościach pracy i zarobku wznagał nędzę proletariatu miejskiego. Publikacje płockie z końca dziewiętnastego i początków dwudziestego wieku ujawniają stałą troskę o funkcjonowanie Towarzystwa Dobroczynności, które poprzez tanią kuchnię, ochronkę dla dzieci, i akcje okazjonalne, usiłowało łagodzić najbardziej skrajne skutki nędzy.

Proletariatu miejski zarówno w Łodzi, Żyrardowie, Warszawie jak Płocku pozostawał w warunkach, w których troska o chleb i pracę musiała przesłaniać inne dążenia. W większych skupiskach robotników wcześniej wytwarzały

się cechy solidarności i świadomości robotniczej, dążenia do walki z wyzyskiem, które stanowiły podłoże dla ruchów robotniczych i tworzenia się zrębów klasy robotniczej. Robotnicy Płocky rozproszeni po drobnych zakładach pracy nie mogli równie szybko stworzyć form wspólnej działalności. Po strajkach w Żyrardowie i Warszawie, robotnicy płocky organizują pierwszy strajk ogólny w r. 1905. Strajk objął handlujących, rzemieślników, a przede wszystkim robotników fabrycznych i wyrobników. W tym samym roku robotnicy płocky zorganizowali po raz pierwszy pochód pierwszomajowy. Od tego czasu można mówić o świadomej swego istnienia klasie robotniczej w Płocku, o wzrastającym ruchu robotniczym, który poprzez rozwijające się formy organizacji zawodowych, społecznych i politycznych działał przez czas pierwszej wojny światowej i w całym okresie międzywojennym.

Interesującym przyczynkiem do problematyki powstawania proletariatu miejskiego w Płocku i jedną z pierwszych polskich prac badawczych na temat warunków życiowych tej kategorii ludności jest praca Anny Chmielińskiej „O życiu stróżów płockich”, opublikowana w czasopiśmie „Zdrowie” w r. 1906.⁸⁾ Autorka zbadała wszystkie rodziny stróżów w Płocku — 283 rodziny obsługujące 564 posesje (tylko ich Płock posiadał). Znaczna większość tych ludzi przybyła ze wsi i sięgnęła po pracę, która zapewniała mieszkania rodzinie. Tylko dziewięć ze zbadanych mieszkań odpowiadało warunkom higieny, reszta — to wilgotne, ciasne i zimne komórki mieszczące się w suterynach, na poddaszach lub na podwórzu. Mieszkania te były na ogół jedyną odpłatą za pracę. Brak wynagrodzenia zmuszał mężczyzn do szukania pracy poza domem, a funkcje stróżowskie pełniła żona i dzieci. Nędza pociągała za sobą choroby, śmiertelność dzieci dochodziła do 50%. Analfabetyzm wśród dorosłych przekraczał 60%, wśród dzieci wynosił ponad 40%. Starsze dzieci pracowały wraz z rodzicami, młodsze były zamykane w domu. Mimo tak nędznych warunków życia i niskiego poziomu oświaty czynione były w tej grupie ludzi wysiłki, oparte o ogromne wyrzeczenia, w kierunku kształcenia dzieci, choćby tylko na poziomie umiejętności czytania i pisanja.

Sytuacja stróżów płockich była sytuacją krańcową w stosunku do innych grup proletariatu miejskiego, wywoływała sprzeciw bardziej światłych i postępowych elementów w społeczności Płocka. Życie stróżów płockich wskazuje jednak na warunki w jakich dokonywał się „awans” robotnika rolnego na proletariusza miejskiego. W takich warunkach wyrastało następne pokolenie robotników płockich, tych, którzy weszli do pracy w okresie międzywojennym. Z 600 dzieci w rodzinach stróżów znikoma część mogła pójść na naukę rzemiosła, pozostali albo uzyskiwali względnie stałą pracę przechodząc na wyższe szczeble hierarchii robotniczej, albo pełnili funkcje swych ojców, część miała powiększyć grono bezrobotnych i lumpenproletariatu miejskiego.

Wartość pracy Chmielińskiej, znaczna w kontekście prac nad polską klasą robotniczą, ma szczególną wagę dla Płocka jako jedyna praca badawcza ukazująca w sposób udokumentowany dramatyczną drogę, jaką wkraczała biedota wiejska do miasta, historyczną drogę rekrutacji znacznej grupy robotników płockich.

Anna Chmielińska była jednocześnie działaczką społeczną w Płocku, który w tych latach intensywnie walczył z nędzą i zacofaniem społecznym poprzez szereg zorganizowanych poczynań. Działalność ta skupiała się w trzech głównych nurtach: zrodzony w XIX wieku, charakterystyczny dla ówczesnych społeczeństw nurt dobroczynności publicznej, nurt walki o zdrowotność i higienę i walki o oświatę. Towarzystwo Higieniczne, Macierz Szkolna, płocki oddział Warszawskiego Towarzystwa Uniwersytetów Powszechnych, Towarzystwo Biblioteki Publicznej koncentrowały działalność o postępowych hasłach społecznych, których trybuną były łamy „Płoczanina”.⁹⁾ Była to działalność rzeczywista i w miarę możliwości skuteczna na rzecz środowiska robotniczego, oparta na współpracy postępowej inteligencji i światłych robotników.

W okresie niepodległości kraju, zawartym między dwiema wojnami, sytuacja robotników płockich pod względem warunków bytowych, mieszkaniowych, dostępu do oświaty i kultury, perspektywy życiowych młodzieży, przedstawiała się podobnie, jak cała klasa robotniczej w Polsce. Rozległa literatura z okresu międzywojennego i współczesne studia poświęcone klasie robotniczej w tamtym okresie dają szeroki obraz życia robotników.¹⁰⁾ Warunki bytowe, stan oświaty i stosunki pracy — sprawy nie bez przyczyny zajmujące najwięcej miejsca w literaturze dotyczącej klasy robotniczej określają ogólny poziom życia proletariatu i jego miejsce w hierarchii społecznej, podziale dochodu społecznego i udziale w kulturze narodowej.

Dzisiejsze pamiętniki robotników płockich przynoszą relacje z tamtych czasów w postaci wspomnień z dzieciństwa lub młodości.¹¹⁾ Pamiętnikarze piszą o swych rodzinach, w których mężczyźni pozostawali bez pracy, a kobiety i dzieci szły na zarobek, o rodzinach które drogą najdalszych wyrzeczeń walczyły o możliwość nauki chociaż, dla jednego z synów (pam. nr 36). W rodzinie, „której ojciec był notorycznym bezrobotnym, bo nie umiał się nisko kłaniać, największym wydarzeniem były święta, bo tylko wtedy człowiek mógł się najeść do syta” (pam. nr 31).

Rozgoryczony robotnik, którego życie koncentrowało się na próżnej walce o pracę i walce o prawa robotnicze poprzez udział w strajkach, wiecach i pochodach bezrobotnych, zachował w pamięci obraz Płocka daleki od stereotypu czystego, pięknego miasta, ośrodka tradycji i kultury. Płock według niego „składał się wtedy ze starych bud żydowskich, małych nor czynszowych, suterren, z baraków na Czarnym Dworze, zbudowanych ze starych stajen pozostałych po carskiej Rosji, z lepianek na starej rzeźni zwanych „Abisynią”. (pam. nr 26).

Okresy bezrobocia pogłębiały nędzę, wzmagaly napięcie społeczne; konsolidowała robotników walka o ich prawa, która przejawiała się w długotrwałych i powszechnych strajkach, manifestacjach, w zwiększaniu się szeregów KPRP, mimo represji i aresztowań.

W okresie okupacji, robotników plockich w mniejszej mierze niż inne kategorie ludności dotknęło wyniszczenie biologiczne, wysyłani byli natomiast masowo na roboty do Niemiec, Ci, którzy wrócili, z gospodarskim zapalem przystąpili do odbudowy miasta, do budowania nowej rzeczywistości. „Pamiętny 1945 rok — pisze jeden z pamiętnikarzy — wyzwolenie i powstanie władzy ludowej. Przystąpiliśmy do odbudowy swego miasta. Ciężka była praca i pełna znoju... Mimo różnych trudności z wielką energią przystąpiliśmy do odbudowy zniszczeń” (pam. nr 26).

Pamiętniki dzisiejszych robotników plockich, obok innych wartości, jakie reprezentują, są dokumentem związków klasy robotniczej z miastem, związków wyrosłych na podłożu historycznym, zmieniających swe treści w przebiegu dziejów zawartych w okresie lat pięćdziesięciu, wzbogaconych poczuciem równoprawnego współobywatelstwa w latach po wyzwoleniu i współdziałalu w tworzeniu się nowego życia w mieście w związku z awansem Płocka na stolicę petrochemii.

B. Robotnicy w strukturze społeczno-zawodowej Płocka w latach 1931—1960

Dla przebiegu formowania się klasy robotniczej w uprzemysławiającym się mieście istotne znaczenie mają zarówno historyczne drogi rozwoju klasy robotniczej, liczebność, skład społeczny i cechy robotników zatrudnionych przed rozpoczęciem wielkiej inwestycji, jak tempo i rozmiary napływu robotników do pracy w mieście w poszczególnych okresach industrializacji, drogi rekrutacji, cechy demograficzne, społeczne i kulturowe nowych robotników.

Charakterystyka ogólnego rozwoju ilościowego plockiej klasy robotniczej oparta jest o dane liczbowe zawarte w materiałach statystycznych dotyczących Płocka: materiałach spisów powszechnych z r. 1931, 1950 i 1960 oraz materiałach spisów kadrowych dla Płocka z r. 1959 i 1968, a także niektórych danych uzyskanych z Powiatowego Inspektoratu Statystycznego i Prezydium MRN w Płocku.

Analiza struktury społeczno-zawodowej mieszkańców Płocka w r. 1960 i w latach wcześniejszych, dokonana przez J. Piotrowskiego¹²⁾, wskazuje na to, że Płock posiadał cechy zbliżone do innych miast Polski, że wkraczając w okres industrializacji znajdował się już na drodze ewolucyjnego rozwoju przemysłowego. Świadczy o tym zarówno skład społeczny i zawodowy ludności, jak też zatrudnienie mieszkańców miasta według działów gospodarki.

Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej wynosiło 93%, co stanowiło zasadniczą różnicę w stosunku do lat międzywojennych (w roku

1931 — 5,9%) i wskazywało na to, że Płock nie jest miastem drobnotowarowej, mieszczańskiej gospodarki, ani też nie jest miastem rencistów i emerytów, jak to określał jeden ze zrodzonych przed wojną stereotypów Płocka. Zatrudnienie w przemyśle wykazywało stosunkowo wysoki poziom, mianowicie 37% przy 42% w miastach polskich w r. 1960. Zatrudnienie w budownictwie było wyższe od przeciętnego w miastach: 13% w stosunku do 8%.

Ta charakterystyka Płocka, jako miasta w żywotny sposób związanego ze współczesną rzeczywistością, szukającego słusznych dróg rozwojowych, a jednocześnie oczekującego większej szansy życiowej, pogłębia się jeszcze w świetle analizy sytuacji robotników w strukturze społeczno-zawodowej i w strukturze zatrudnienia.

W roku 1960, tj. roku rozpoczęcia prac terenowych przygotowujących budowę kombinatu petrochemicznego, Płock liczył ponad 42 tys. stałych mieszkańców, z których 14,9 tys. zatrudnionych była poza rolnictwem (w rolnictwie 0,8 tys.), w tym 9 tys. robotników. Wzrost liczby robotników na tle ludności czynnej zawodowo w latach 1931, 1950 i 1960 przedstawia tablica 1.

Płock w r. 1950 pod względem liczby ludności, zatrudnienia mieszkańców, a także liczby robotników wykazywał prawie identyczny stan jak w r. 1931. Poprzez wysiłki odbudowy we wszystkich dziedzinach życia, przy napływie ludności powracającej do miasta i nowej, Płock osiągał dopiero stan liczebności z okresu międzywojennego.

Inne jednak treści zawierają te zbliżone liczby. Przy podobnej liczebności czynnych zawodowo poza rolnictwem, grupa osób pracujących na rachunek własny zmniejszyła się z 3 tys. osób w r. 1931 do 550 w r. 1950 i 375 w r. 1960, znikła zupełnie grupa 1500 osób o niezarobkowych źródłach utrzymania. Przy tej samej liczbie robotników, udział ich wśród czynnych zawodowo mieszkańców miasta zwiększył się z 47% w roku 1931 do 57,8% w r. 1950.

Przestała istnieć wydzielona w Spisie Powszechnym w r. 1931 grupa bezrobotnych. Wśród 6 tys. robotników w r. 1931 było ok. 2 tys. bezrobotnych, co w zasadniczy sposób określa ówczesną sytuację klasy robotniczej; 1/3 członków tej grupy, ludzi zdolnych do pracy napróżno jej poszukiwało, żyjąc z zasiłków lub pomocy rodzin, często pracujących kobiet.

Udział kobiet wśród pracowników fizycznych w r. 1931 wynosił 31,8%, po wojnie zmniejszył się o 6%, w r. 1950 a w r. 1960 wynosi 26% (tabl. 1). Zatrudnienie kobiet w zawodach robotniczych nabrało zupełnie innego charakteru w porównaniu z okresem międzywojennym, kiedy to, jak pisał Ludwik Krzywicki, kobieta „taniocią swęj siły roboczej zaczęła rugować męczyznę z wielu warsztatów”,¹³⁾ kiedy kobiety stawały się wielokrotnie jedynymi żywicielkami rodzin, w których bezrobocie odebrało pracę męczyznom.

Lp.	L u d n o ś ć	1931 *	1950 **	1960 ***
1.	Ludność ogółem (zameld. na stałe)	32.998	33.099	42.798
	Mężczyźni	15.399	15.019	20.600
	Kobiety	17.599	18.090	22.198
2.	Czynni zawodowa poza roln.	12.848	11.293	14.944
	Mężczyźni	8.458	7.659	10.033
	Kobiety	4.390	3.634	4.911
	w tym bezrobotni	2.153	—	—
	w tym osoby o niezarobk. źródle utrzymania	1.425	—	—
2a.	w tym prac na rachunek własny	3.344	549	375
2b.	w tym pracownicy umysłowi	1.756	4.214	5.526
	Mężczyźni	1.042	2.514	3.064
	Kobiety	714	1.700	2.462
	w tym bezrobotni	181	—	—
2c.	w tym pracownicy fizyczni	6.323	6.530	9.043
	Mężczyźni	4.308	4.830	6.684
	Kobiety	2.015	1.700	2.359
	w tym bezrobotni	1.972	—	—
O d s e t k i				
3.	Pracujący na r-k własny w stos. do ogółu czynn. zawod. poza roln.	36.0	4.9	2.5
3a.	Pracown. umysł. w stos. do ogółu czynn. zawod. poza roln.	17.0	37.3	37.9
3b.		47.0	57.8	60.5
3c.	Kobiety w stos. do ogółu czynn. zawod. poza roln.	34.2	32.2	32.8
3d.	Kobiety w stos. do ogółu prac. umysł. czynn. zawod. poza rolnictwem	40.6	40.3	44.6
3e.	Kobiety w stosunku do ogółu prac. fizyczn. czynn. zawod. poza rolnictwem	31.8	26.0	26.0

Zródła: * — tablica 11 i tabl. 29 spisu 1931 — G.U.S.

** — Tablica 1 i tabl. 11 spisu 1950 G.U.S.

*** — Materiały ze spisu 1960 — G.U.S. — dane ustalone na podstawie reprezentacji opracowanej z materiałów spisowych przez Zakład Socjologii IGS.

Praca dzisiejszych pracowników fizycznych uwarunkowana jest potrzebą uzupełnienia budżetu rodziny, zależy od sytuacji na rynku pracy i postawy środowiska w stosunku do pracy kobiet.¹⁴⁾ W warunkach małego zapotrzebowania na pracę kobiet w Płocku, kobiety ze środowisk robotniczych bez przygotowania do zawodu w znacznej części pozostawały w domu. Odsetek kobiet wśród pracowników umysłowych nie zmniejszył się po wojnie, a od r. 1950 do r. 1960 podniósł się z 40% do 44,6%.

W latach 1950—1960 wraz ze wzrostem ludności w mieście i wzrostem zatrudnienia następuje wzrost liczby robotników prawie o $\frac{1}{3}$ z 6,5 tysiąca do 9 tys. Udział robotników wśród ogółu czynnych zawodowo podniósł się z 57,8% do 60,9%. Wzrost zatrudnienia robotników jest szybszy w tych latach od wzrostu zatrudnienia globalnego, liczba pracowników umysłowych, która zwiększyła się dwa i pół raza w r. 1950 w stosunku do r. 1931, a udział jej wśród ludności czynnej zawodowo zwiększył się z 17% do 37,3%, w latach 1950—1960 nie wykazuje dy-

namiki wzrostu. Znaczna grupa przedwojennej inteligencji i pracowników umysłowych wróciła do Płocka w pierwszych latach po wojnie, stąd duża liczebność tej grupy w r. 1950. W latach 1950—1960 rozwój życia miejskiego nie wykazywał większego postępu, nie otwierał szerszych możliwości pracy i perspektyw życiowych — młodzież płocka po studiach pozostawała w znacznej części poza miastem rodzinnym. Istniejące w Płocku większe zakłady przemysłowe: Fabryka Maszyn Żniwnych, Stocznice Rzeczne, Zakłady Mięsne rozwijały się głównie poprzez wzrost zatrudnienia pracowników fizycznych, choć też w stopniu niewystarczającym w stosunku do potrzeb.

C. Robotnicy na tle struktury zatrudnienia w latach 1959 i 1968

Sytuacja robotników w Płocku pod względem zmian ilościowych przedstawia się inaczej, jeśli potraktujemy ich nie jako grupę czynnych

zawodowo mieszkańców miasta, lecz jako grupę w strukturze zatrudnienia.

Dane zawarte w tabl. 1 oparte są na materiałach spisów powszechnych i o ile mogą być adekwatne do sytuacji w zakresie zatrudnienia dla r. 1931 i 1950, o tyle nie dają prawdziwego obrazu dla r. 1960, w którym zatrudnienie było już znacznie wyższe niż liczba czynnych zawodowo mieszkańców miasta. Zwiększała je grupa pracujących z pośród ludności zameldowanej czasowo, nie uwzględnionej w spisie powszechnym dla Płocka, a także grupa dojeżdżających do pracy spoza Płocka licząca ok. 2000 osób. Dojazdy do pracy, nie istniejące jako zjawisko społeczne w latach międzywojennego bezrobocia i głodu pracy w Płocku, sporadyczne w pierwszych latach po wojnie, rozpoczęły się po r. 1950 otwierając drogę szerokiemu procesowi, który w pełni rozwinął się w latach sześćdziesiątych.

W świetle materiałów Spisu kadrowego z 1. X. 1959 r. pełne zatrudnienie w gospodarce społecznej w Płocku obejmowało 15.160 osób, w podziale na pracowników umysłowych i fizycznych 4.547 i 10.613 osób. Grupa dojeżdżających licząca ok. 1500 osób składała się głównie z pracowników fizycznych i prawie wyłącznie mężczyzn, stąd zarówno udział pracowników umysłowych, jak udział kobiet w ogólnym zatrudnieniu był o kilka procent niższy niż wśród czynnych zawodowo mieszkańców miasta.

Udział pracowników umysłowych wśród ogółu zatrudnionych wynosił 30%, udział pracowników fizycznych — 70%, był o ok. 10% wyższy niż wśród ogółu czynnych zawodowo mieszkańców Płocka i o 3% wyższy niż udział robotników w krajowej skali zatrudnienia. Zatrudnienie robotników w przemyśle i budownictwie również było wyższe niż wskazują dane spisu powszechnego, gdyż znaczna większość robotników dojeżdżających znajdowała zatrudnienie w tych działach gospodarki.

Wielkość całego środowiska robotniczego w Płocku wraz z członkami rodzin, obliczona według szacunkowego sposobu przeliczenia, stosowanego przez A. Rajkiewicza¹⁵⁾ przedstawiała by się w oparciu o dane z tabl. 1 jak następuje: w r. 1931 — ponad 12 tys. osób (wraz z rodzinami bezrobotnych), co stanowiłoby 38% ogółu mieszkańców miasta, w r. 1950 — ok. 13 tys. osób, tj. ok. 39%, w r. 1960 — ok. 18 tys. osób, co stanowi 42% obywateli miasta.

Ewolucyjny wzrost zatrudnienia robotników do r. 1960 wiąże się ze znacznym wzrostem liczebności całego środowiska robotniczego i jego udziału w społeczności miejskiej — blisko połowa mieszkańców Płocka w r. 1960 — to ludzie żyjący w rodzinach w pełni lub częściowo robotniczych. Tak więc zarówno struktura zatrudnienia, jak udział środowiska robotniczego w społeczności miejskiej wskazują na to, że Płock w pierwszej wstępnej fazie uprzemysłowienia posiadał już liczną i zajmującą poważne miejsce w zakładach pracy i w mieście klasę robotniczą, składającą się z mieszkańców miasta i ludzi dojeżdżających do pracy z rejonu. Dalsze zmiany

w rozmiarach i składzie społecznym płockiej klasy robotniczej przyniosły lata intensywnej industrializacji miasta, budowa unikalnych w Polsce pod względem typu produkcji i rozmiarów Zakładów Rafineryjnych i Petrochemicznych.

Lata 1960—1968 obejmują następne dwie fazy uprzemysłowienia Płocka — fazę uzbrajania terenu i budowy kombinatu tj. lata 1960—1964 i fazę rozruchu poszczególnych działów i urządzeń przy dalszej rozbudowie Kombinatu od r. 1964, w którym uruchomiono pierwszy obiekt — destylację rurowo-wieżową.¹⁶⁾

Płock w tym czasie zwiększył liczbę mieszkańców z ponad 42 tys. w r. 1959 (zameldowanych na stałe i czasowo) do 67 tys. w r. 1968. Zatrudnienie wzrosło z ponad 15 tys. do ponad 31 tys. osób, przy czym zarówno przyrost ludności, jak wzrost zatrudnienia większe nasilenie wykazuje w pierwszej fazie niż w drugiej. (tabl. 2).

W latach 1959—1968 liczba zatrudnionych w Płocku zwiększyła się dwukrotnie przy zachowaniu podobnej struktury zarówno w podziale na pracowników fizycznych i umysłowych, jak też w podziale na mężczyzn i kobiety. Różnice proporcji leżą w niewielkim zwiększeniu się odsetka pracowników umysłowych z 30% do 31,2%, czyli 1,2% i w zwiększeniu się odsetka kobiet wśród zatrudnionych z 27,4% do 30,3%, a więc o ok. 3%.

Wskaźnik wzrostu ogólnego zatrudnienia w latach 1959—1968 przy przyjęciu danych dla r. 1959 za 100 wynosi 206. Zasadniczy wzrost zatrudnienia, jak to uwidacznia tabl. 2, nastąpił w pierwszej fazie uprzemysłowienia — wskaźnik dla lat 1959—1964 wynosi 184.

Pierwsza faza przyniosła wyższy wzrost zatrudnienia mężczyzn niż kobiet, druga faza była okresem intensywnego wzrostu zatrudnienia kobiet i to zarówno pracownice umysłowych jak fizycznych, choć w stopniu wyższym, umysłowych.

W pierwszej fazie nastąpił gwałtowny wzrost zatrudnienia pracowników umysłowych a mniej intensywny wzrost zatrudnienia pracowników fizycznych, mimo imponującego zwiększenia się liczebności robotników w liczbach bezwzględnych. Według danych szacunkowych nie ujawnionych w tabl. 2 ze względu na ich niepełną precyzyjność, wskaźnik wzrostu liczby pracowników umysłowych w r. 1964 wynosi ok. 200, pracowników fizycznych — ok. 170, w r. 1968 w stosunku do pracowników umysłowych — 214, fizycznych — 202.

Znaczniejszy wzrost liczby pracowników umysłowych, szczególnie intensywny w pierwszych latach, wiąże się z szybko postępującym w latach tych rozwojem miasta, zmianami w organizacji życia miejskiego, rozwojem i podnoszeniem rangi szeregu instytucji dawnych i nowych, wymagających zatrudnienia specjalistów z różnych dziedzin, szerszego personelu administracyjnego, pracowników handlu, usług, szkolnictwa itd. Jednocześnie rozwijały się dawne zakłady przemysłowe Płocka, a budujący się kombinat obok kadry budowlanej i konstrukcyjnej zatrudniał inżynierów i techników produkcji, którzy zapoz-

Ludność i zatrudnienie	1959	Wskaźnik wzrostu	1964	Wskaźnik wzrostu	1968	Wskaźnik wzrostu
Ludność w mieście ogółem	41.667		57.861		67.066	
Zatrudnienie ogółem	15.160	100	27.941	184	31.221	206
w tym: mężczyźni	10.907	100	20.400	188	21.700	199
kobiety	4.253	100	7.541	177	9.521	224
w tym dojeżdżających *	1.500	100	5.850	390	5.967	397
Pracownicy fizyczni ogółem	10.613	100			21.468	202
mężczyźni	8.742	100			16.965	200
kobiety	2.141	100			4.503	215
Pracownicy umysłowi ogółem	4.547	100			9.753	214
mężczyźni	2.435	100			4.735	194
kobiety	2.112	100			5.018	238
Pracownicy umysłowi w stosunku do ogółu zatrudnionych	30%				31,2%	
Pracownicy fizyczni w stosunku do ogółu zatrudnionych	70%				68,8%	
Dojeżdżający w stosunku do ogółu zatrudnionych	9,7%		21,5%		19,1%	
Kobiety w stosunku do ogółu zatrudnionych	28,0%		26,9%		30,5%	
Kobiety wśród pracown. umysł.	46,4%				51,5%	
Kobiety wśród prac. fizyczn.	20,2%				21,0%	

Źródła: Spis kadrowy z 1.X.1959 r. Spis kadrowy z 31.I.1968. Dane ze spisów kadrowych udostępnione przez Inspektorat Statystyczny w Płocku. Dane dla r. 1964 — J. Chojnaeki — Płock w liczbach 1966 na przełomie tysiąclecia, Notatki Płockie nr.

* — Dane dotyczące dojazdów do pracy — Inspektorat Statystyczny w Płocku.

nawali się z swą pracą już w fazie budowy i wyposażania poszczególnych działów i urzędzeń. Stąd wczesny napływ kadry inżynieryjno-technicznej do Petrochemii i do Płocka.

Zatrudnienie pracowników umysłowych w r. 1964 osiągnęło stan niewiele niższy od obecnego. Szybki wzrost liczby pracowników fizycznych do r. 1964 (z 10,6 tys. do ok. 18 tys.) z nieco mniejszą intensywnością postępuje w latach następnych. Różne są drogi napływu robotników w obydwu okresach. O ile w pierwszym okresie główną rolę odegrał wzrost grupy dojeżdżających, o tyle po r. 1964 wzrost liczebności robotników wiąże się z dalszym napływem przybyszów, wkraczaniem do pracy młodych robotników płockich i wzrostem aktywności zawodowej kobiet.

Charakterystyczna dla miast przemysłowych i uprzemysławiających się grupa pracowników dojeżdżających wzrosła w latach 1960—1964 prawie czterokrotnie, po czym nastąpiło zahamowanie jej wzrostu i niewielkie zmniejszenie się udziału tej grupy wśród ogółu zatrudnionych. Odsetek dojeżdżających w r. 1960 wynosił 9,7% w r. 1964 — 21,5%, a w r. 1968 — 19,1%. Odsetek dojeżdżających wśród robotników objętych badaniami wynosił w r. 1960 — 28,5%, w r. 1968 — 33,6%. Robotnicy stanowili i stanowią przeważającą grupę wśród dojeżdżających do pracy.

Po r. 1964 nastąpiło zahamowanie szeregu procesów, które intensyfikowały dynamikę zatrudnienia w okresie poprzednim. Zmniejszył się napływ ludności do Płocka, zatrzymał się na poziomie r. 1964 proces dojazdów, zahamował się

wzrost współczynnika aktywności zawodowej mieszkańców Płocka, który w latach 1960—1965 wzrósł z 32,4% do 40,2%, a latach 1965—1968 z 40,2% tylko do 42,0%. Wraz ze zmniejszoną intensywnością wzrostu zatrudnienia ogólnego zmniejszył się wzrost zatrudnienia w przemyśle, który w r. 1960 zatrudnił 6,6 tys., w r. 1965 — 11,5 tys., a w r. 1968 — 13,9 tys. osób.¹⁷⁾

Po pierwszej fazie intensywnej dynamiki procesów związanych z zatrudnieniem i zakłóceń w strukturze zatrudnienia uwidaczniających się na przełomie dwóch faz, nastąpił w latach 1964—1968 okres wstępnego stabilizowania się nowej równowagi. Porównanie danych dotyczących Płocka z danymi ogólnokrajowymi w zakresie zatrudnienia pozwala lepiej widzieć zarówno tempo jak kierunki zmian, jakie zaszły w Płocku.

W r. 1966 udział pracowników fizycznych w ogólnokrajowej skali zatrudnienia w gospodarce społecznej wynosił 66,9%, zmniejszył się od r. 1960 o 0,4%. W Płocku w r. 1968 wynosił 68,8%, zmniejszył się od r. 1959 o 1,2%. Udział kobiet w zatrudnieniu globalnym w latach 1960—1968 wzrósł z 33,2% do 38,6%, a więc o 5,4%.¹⁸⁾ W Płocku w latach 1959—1968 udział kobiet zwiększył się z 28,0% do 30,5%, czyli tylko o 2,5%. Odsetek pracowników dojeżdżających stanowił w r. 1964 w kraju 19,8%,¹⁹⁾ w Płocku w latach 1960—1964 zwiększył się z 9,7% do 21,5%, po czym uległ zmniejszeniu do 19,1% w r. 1968. Mimo, że część danych, dotyczących kraju obejmuje okres sześcioletni, a dane dotyczące Płocka ośmioletni, wyraźnie widać tempo, w jakim Płock dąży do wyrównania dawnych

zależności. Jedynie postęp w zakresie zatrudnienia kobiet w Płocku, mimo znacznej intensywności w ostatnich czterech latach, wykazuje przyrost znacznie niższy niż w kraju.

Przebieg omawianych procesów w okresie ośmiu lat uprzemysławiania Płocka wykazuje te same tendencje, które cechują zmiany w ogólnokrajowej strukturze zatrudnienia przy innym stopniu ich nasilenia. Zrównywanie się danych dla miasta i rejonu uprzemysławiającego się ze średnimi krajowymi charakteryzuje pierwszy okres wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego o różnym czasie trwania w różnych rejonach. Płock zbliża się do tego stanu po ośmiu latach industrializacji. Dalszy okres powinien przynieść przekroczenie średnich krajowych zgodnie z celami decyzji inwestycyjnych.²⁰⁾

Z rozważań dotyczących rozwoju ilościowego płockiej klasy robotniczej wynika, że:

1. Klasa robotnicza w Płocku już w latach międzywojennych zajmowała poważne miejsce zarówno pod względem udziału w strukturze zatrudnienia (49%), jak też udziału całego środowiska robotniczego wśród ogółu mieszkańców Płocka (38%).

— W latach powojennych następuje szybki wzrost zatrudnienia robotników, postępujący ewolucyjnie do r. 1960 z jednoczesnym wzrostem udziału robotników wśród zatrudnionych (do 70%) i wzrostem środowiska robotniczego w Płocku (do 49%).

— W okresie intensywnej industrializacji Płocka w latach 1960—1968 liczba robotników zatrudnionych w Płocku wzrasta dwukrotnie przy dwukrotnym wzroście ogółu zatrudnionych i zwiększeniu się liczby ludności w mieście o 1/3. Udział robotników wśród ogółu zatrudnionych zmniejszył się do 68,8%, zbliżając się do średniej krajowej (67%).

— Zasadniczy wzrost zatrudnienia robotników nastąpił w fazie budowy Kombinatu 1960—64. Jest to faza szybkiego wzrostu liczby dojeżdżających, który po r. 1964 został zahamowany

i faza wzrostu zatrudnienia mężczyzn wśród robotników.

— Zatrudnienie kobiet wzrosło intensywnie po r. 1964 powodując nieznaczne zwiększenie udziału kobiet wśród pracowników fizycznych z 20,2% w r. 1959 do 21% w r. 1968.

2. W zakresie zatrudnienia ogólnego w Płocku charakterystyczny jest w latach 1959—1964 szczególnie intensywny wzrost zatrudnienia pracowników umysłowych i mężczyzn (zarówno wśród pracowników umysłowych jak fizycznych), przy jednoczesnym spadku udziału kobiet wśród zatrudnionych. W latach 1964—1968 nastąpił intensywny wzrost zatrudnienia kobiet i dalszy, choć mniej dynamiczny, wzrost zatrudnienia pracowników fizycznych przy nieznacznym wzroście udziału pracowników umysłowych.

3. Zarówno w strukturze zatrudnienia ogólnego jak w strukturze zatrudnienia robotników w latach 1959—1968 zaszły istotne zmiany, charakterystyczne dla dwóch etapów uprzemysłowienia: fazy budowy przemysłu i fazy rozwoju produkcji. Pierwszą fazę cechuje intensywność wszystkich przejawów życia zorganizowanych i spontanicznych, i intensywna aktywizacja procesów zatrudnienia, druga faza ma charakter komplementarny, wyrównujący w stosunku do pierwszej w zakresie procesów zatrudnienia. Jest fazą wstępnego stabilizowania się życia w rejonie, warunkującego spokojniejszą dynamikę dalszych przemian. W wyniku zmian, jakie zaszły w omawianym okresie, szereg parametrów z zakresu struktury zatrudnienia w Płocku zbliżyło się do średnich ogólnokrajowych, z wyjątkiem zatrudnienia kobiet, które w Płocku nie nadąża za sytuacją w kraju. Zmiany w rozmiarach i strukturze zatrudnienia w Płocku są wstępnym statystycznym wyrazem rozległych przemian społecznych, ekonomicznych i kulturalnych ludności różnych środowisk społecznych miasta i rejonu, przemian w wysokim stopniu wiążących się z dynamiką procesów zatrudnienia.

P R Z Y P I S Y

- 1) Z walk KPP na Mazowszu, Płock 1960; Marianański Kazimierz — Zarys działalności KPP w Płocku, Notatki Płockie nr 5/49, 1968 i inne prace przyczynkarskie
- 2) Assorodobraj Nina — Początki klasy robotniczej, W-wa 1946 (str. 259).
- 3) Jezierski A. Zawadzki A. M. — Dwa wieki przemysłu, W-wa 1968.
- 4) Chałasiński Józef — Drogi awansu społecznego robotnika, Poznań 1931.
- 5) Echa Płockie i Łomżyńskie nr 34, 1905.
- 6) Kalendarz Informator Płocki, Płock, 1889.
- 7) jak wyżej.
- 8) Chmielińska Anna — O życiu stróżów płockich, Zdrowie 1906, nr 6.
- 9) Płoczanin — pismo wydawane w latach 1906—1908
- 10) Strawińska—Kwaśniewska Maria — Stan badań nad klasą robotniczą w Polsce 1900—1939 w: Studia nad rozwojem klasy robotniczej, pod red. J. Szczepańskiego, cz. I, Łódź—W-wa, 1961; Bielicki M. Zagórski K. — Robotnicy dawniej i dziś, W-wa, 1966.
- 11) W r. 1964 ogłoszony został przez Komitet Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN i Towarzystwo Naukowe Płockie konkurs na pamiętniki w rejo-

- nie płockim. Spośród mieszkańców Płocka największą grupę pamiętnikarzy stanowili robotnicy i ludzie pochodzący ze środowiska robotniczego.
- 12) Piotrowski Jerzy — Zmiany w strukturze społecznej i zawodowej ludności miasta Płocka, Zeszyty KBRU nr 2, 1962.
- 13) Krzywicki Ludwik — przedmowa do książki H. Krahelskiej: Łódzki przemysł włókienniczy wobec ustawodawstwa pracy, W-wa, 1927.
- 14) Piotrowski Jerzy — Praca zawodowa kobiet a rodzina, Warszawa, 1964.
- 15) Rajkiewicz Antoni — Przyczynke do zagadnienia zmian w strukturze klasy robotniczej w Polsce Ludowej, Nowe Drogi, nr 11, 1959.
- 16) Szczepański Jan — Społeczne aspekty industrializacji w Polsce Ludowej w: Socjologiczne problemy industrializacji w Polsce Ludowej p. red. J. Szczepańskiego, W-wa, 1967.
- 17) Chojnacki Jakub — Płock 1969 w liczbach, Płock, 1969, str. 54.
- 18) Mały Rocznik Statystyczny 1969, str. 42.
- 19) Widerszpil Stanisław — Skład polskiej klasy robotniczej, W-wa, 1964.
- 20) Ciechocińska Maria — Wzrost gospodarczy a rozwój społeczny, Człowiek i światopogląd, nr 1/42, 1969.